

KAROLINA WANDA OLSZOWSKA

<https://orcid.org/0000-0003-0535-912X>

Uniwersytet Jagielloński w Krakowie (Polska)

Jagiellonian University in Cracow (Poland)

Zderzenie tradycji z nowoczesnością oczami kobiety na podstawie autobiografii Halide Edip Adivar oraz powieści *Sinekli Bakkal*¹

Streszczenie

Halide Edip Adivar należała do jednej z najbardziej wpływowych kobiet przełomu Imperium Osmańskiego i Republiki Turcji. Była świetnie wykształcona i przełamywała stereotypy. Wiele z nowoczesnych poglądów zawarła w swojej twórczości, szczególnie zestawiając je z tradycją i pokazując jej przestarzałe i krzywdzące elementy. W tekście autorka przeanalizowała pod tym kątem autobiografię pisarki oraz jej najbardziej znaną powieść *Sinekli Bakkal*.

Słowa kluczowe: Halide Edip Adivar, Turcja, Imperium Osmańskie, *Sinekli Bakkal*

¹ Publikacja przygotowana/dofinansowana ze środków budżetu państwa w ramach programu „Społeczna odpowiedzialność nauki” Ministra Edukacji i Nauki. Jest wynikiem udziału w projekcie „Ośrodek Badań Historii Kobiet – kontynuacja”.

**THE CLASH BETWEEN TRADITION AND MODERNITY
THROUGH THE EYES OF A WOMAN,
BASED ON THE AUTOBIOGRAPHY OF HALIDE EDIP ADIVAR
AND THE NOVEL *SINEKLI BAKKAL***

Abstract

Halide Edip Adıvar was among the most influential women of the fall of the Ottoman Empire and the emergence of Republic of Turkey. She was highly educated and a stereotype-breaker who incorporated many modern views in her work, juxtaposing them with tradition and showing outdated and damaging elements. In the text, the author analyses the writer's autobiography and her best-known novel *Sinekli Bakkal* from this angle.

Keywords: Halide Edip Adıvar, Turkey, Ottoman Empire, *Sinekli Bakkal*

Halide Edip Adıvar żyła na przełomie okresu upadku Imperium Osmańskiego oraz tworzenia się Republiki Turcji. Była prekursorką, współzałożycielką tureckiej agencji prasowej, pierwszą Turczynką, która napisała libretto operowe, sztukę teatralną oraz jako pierwsza kobieta wykladała na Uniwersytecie Stambulskim. Stała się symbolem wszelkich zmian, jakie mogły nastąpić w życiu tureckich kobiet. Równie istotne jest, że wprowadziła kobiecą perspektywę w tureckiej literaturze, zaczęła zwracać uwagę na kobiety oraz ich problemy. Analizując jej twórczość, należy pamiętać, że zgodnie z normami kulturowymi sprawy kobiet oraz rodziny traktowane były w kategoriach tabu.

W artykule autorka przeanalizowała jedną z najważniejszych książek Halide Edip – *Sinekli Bakkal* – a także dwa tomy autobiografii pisarki. Teksty te zostały przeanalizowane pod względem zgodności historycznej, tradycji tam ukazanej oraz tego, jak opisywanie ich przez kobietę wpłynęło na ujęcie poruszanych tam problemów. Wszystko to zostanie omówione z uwzględnieniem życiorysu autorki, gdyż nie można oderwać jej przeżyć i poglądów od jej twórczości. Dopiero rozumiejąc te dwa elementy, można lepiej pojąć, dlaczego Halide Edip – nieprzypadkowo – wybrała konkretne zagadnienia.

Halide Edip – kobieta wyprzedzająca swoją epokę

Halide Edip urodziła się w 1884² r. w Stambule, ówczesnej stolicy Imperium Osmańskiego. Pochodziła z wyższej klasy społecznej. Jej ojciec, Mehmet Edip bej, był sekretarzem sułtana Abdülhamita II. Przyszłą pisarkę wychowywano inaczej niż większość osmańskich dzieci w tym czasie. Jej ojciec był anglofilem, jego córka była ubierana na brytyjską modłę, miała europejskie zabawki, a nawet dbano o jej dietę, biorąc pod uwagę najnowsze badania z Zachodu³. Halide wychowywała się w domu nowoczesnym i otwartym na zachodnią kulturę. Jako jedyna muzułmanka uczęszczała do przedszkola prowadzonego przez Greczynki⁴. Będąc jeszcze dzieckiem, poznała teatr, wraz z ojcem chodziła na przedstawienia francuskiej trupy. Szybko poznała twórczość Szekspira, ponieważ jeden z kolegów jej ojca, Hasan Sirri bej, tłumaczył jego utwory na język osmański⁵. Rozpoczęła naukę w domu, pod opieką guwernanta, który uczył ją arabskiego i Koranu, a później kontynuowała edukację w prestiżowym amerykańskim college'u dla dziewcząt (American College for Girls), prowadzonym przez amerykańskich misjonarzy, z wykładowym językiem angielskim. Halide Edip była bardzo zadowolona, że mogła czytać swoje ulubione książki w oryginale⁶. W 1901 r. Halide jako pierwsza Turczynka ukończyła amerykański college dla dziewcząt⁷.

Halide Edip nie była jedyną osmańską kobietą, która wyprzedzała swoją epokę, jednak to ona została najbardziej zapamiętana. 20 lipca 1908 r. została założona gazeta „Tanin”. Redagowali ją najbardziej popularni pisarze tego okresu, Tefik Fikret oraz Hüseyin Cahit. Pisarka również dołączyła do zespołu, publikowała w kolumnie literackiej⁸. Warto jednak podkreślić, że Halide pisała w domu i przysyłała swoje teksty do redakcji, gdyż jak sama wspomina, „nie była wystarczająco wyemancypowana, by udać się

² Jedne źródła podają rok 1882, a inne 1884, trudno jest ustalić, jaka data jest prawidłowa. İpek Çalışlar, autorka najdokładniejszej biografii pisarki, skłania się ku późniejszej dacie (İpek Çalışlar, *Halide Edib – Biyografisine Sığmayan Kadın*, (İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2010), 9.

³ Halide Edip Adivar, *Mor Salkımlı Ev*, (İstanbul: Can Yayınları, 2009), 37.

⁴ Halide Edip Adivar, *Mor*, 38–41.

⁵ Ibidem, 74.

⁶ İnci Enginün, *Halide Edib Adivar'ın Eserlerinde Doğu ve Batı Meselesi*, (İstanbul: Dergah Yayınları, 1978), 24.

⁷ İpek Çalışlar, *Halide Edib*, 39.

⁸ Halide Edip Adivar, *Mor*, 156.

do siedziby gazety⁹. Ważnym doświadczeniem, z którego czerpała w swojej twórczości, było odpowiadanie na listy do redakcji. Dotyczyły one całego przekroju tematów, od pytań natury politycznej i społecznej po problemy rodzinne i osobiste nadawców. W tym czasie wiele stambulskich kobiet z różnych klas społecznych odwiedzało też Halide, szukając u niej rady i pocieszenia¹⁰. Dowiedziała się wtedy o problemach, które nękały Turczynki. Ten okres bardzo wpłynął na jej twórczość, gdyż otworzył ją na problemy innych – gorzej sytuowanych grup społecznych.

W ostatnich latach istnienia Imperium Osmańskiego Halide Edip odegrała dużą rolę w modernizacji edukacji żeńskiej. Zainteresowanie poprawą sytuacji edukacyjnej kobiet pojawiło się w 1913 r. Zaczęto otwierać nowe szkoły dla dziewcząt oraz lepiej wyposażać już istniejące. Ministrowi Alemu Şükrü zależało na walce z analfabetyzmem. Halide była zwolenniczką zreformowania szkół przymeczetowych tak, aby poza nauką Koranu wprowadzić również przedmioty ścisłe, arabski zastąpić miały języki europejskie, szczególnie francuski i angielski, a kary fizyczne miały zostać zniesione¹¹. Halide Edip zaczęła wprowadzać te zmiany po tym, jak została głównym inspektorem¹².

Najważniejszym jednak okresem w życiu pisarki był okres wojny narodowo-wyzwoleńczej (1919–1922). Pisarka była wówczas bardzo zaangażowana społecznie. Po wkroczeniu Greków do İzmiru stanęła na czele protestów w ówczesnej stolicy, był to początek jej kariery jako mówczyni¹³. Na wiecu w dzielnicy Sultanahmet, gdzie zebrało się ponad 200 tys. osób, przemawiała właśnie turecka pisarka, odnosząc się do dwunastego punktu Wilsona, który dotyczył autonomii dla różnych narodowości Imperium Osmańskiego¹⁴. Po tym dniu Halide stała się symbolem i na stałe weszła do tureckiej historii¹⁵. Była jedną z najbardziej wpływowych kobiet swojej epoki, wspaniałą mówczynią, określaną w brytyjskiej prasie z epoki jako

⁹ Halide Edip Adıvar, *Memoirs of Halide Edib*, (London–New York: John Murray, 1926), 263.

¹⁰ Halide Edip Adıvar, *Mor*, 157–158.

¹¹ Halide Edip Adıvar, *Memoirs*, 351.

¹² Ibidem.

¹³ Halide Edip Adıvar, *Türkün Ateşle İmtihanı*, (İstanbul: Can Yayınları, 2017), 38.

¹⁴ “8 January, 1918: President Woodrow Wilson’s Fourteen Points”, http://avalon.law.yale.edu/20th_century/wilson14.asp [dostęp: 23.06.2023].

¹⁵ İnci Enginün, *Halide Edib Adıvar’ın Eserlerinde*, 48.

podżegaczka i niebezpieczna agitatorka¹⁶. Pisarka stawiała się coraz bardziej niebezpieczna dla sułtana i Brytyjczyków okupujących wówczas Stambuł. Groziło jej zesłanie na Malte, więc wraz z drugim mężem Adnanem (Adivarem) i synami uciekła do Anatolii z planem przedostania się do Ankary, do Mustafy Kemala. 16 marca 1920 r. na stacji w Gevye (w pobliżu Sakaryi) spotkała dziennikarza Yunusa Nadi (Abaloğlu), wspólnie z którym 6 kwietnia 1920 r. założyła pierwszą turecką agencję prasową – Agencję Anatolijską (Anadolu Ajansı)¹⁷. Jej zadaniem było rozpowszechnianie informacji o wojnie narodowo-wyzwoleńczej i wspieranie w ten sposób rządu ankarckiego. Wzięła udział w najważniejszych bitwach wojny narodowo-wyzwoleńczej. Podczas dwóch bitew pod İnönü pomagała w szpitalu polowym, a w najważniejszej – pod Sakaryą – brała czynny udział i za swoje męstwo dosłużyła się stopnia kaprała (*onbaşı*)¹⁸.

Dla Halide znacznie trudniejsze od walki o republikę było tworzenie jej, gdyż jej wizja wprowadzania demokracji była inna niż Mustafy Kemala. W 1926 r. Halide Edip, Adnan i wielu innych byłych współpracowników pierwszego prezydenta zostało oskarżonych o zdradę i musiało uciekać z kraju. W dwudziestolecie międzywojennym Halide Edip była jedną z najbardziej znanych na świecie Turczynek. W 1928 r. została zaproszona do Stanów Zjednoczonych. Była pierwszą kobietą, która przemawiała w Instytucie Nauk Politycznych Williamstown¹⁹. Gdy pisarka była na przymusowym pobycie zagranicznym, w Turcji zachodziły ważne dla kobiet zmiany. W 1930 r. kobiety w Turcji pierwszy raz głosowały w wyborach lokalnych. W tym samym okresie Beyhan Hanım, jako pierwsza kobieta, została sędzią²⁰. Cztery lata później (1934) Turczynki wzięły udział w wyborach parlamentarnych. Osiemnaście z nich zostało posłankami²¹.

¹⁶ "Turk Nationalists Organize to Resist", *The New York Times*, 20 March 1920, <https://times-machine.nytimes.com/timesmachine/1920/03/20/118311807.pdf> [dostęp: 16.08.2021].

¹⁷ Anadolu Ajansı, "Kuruluşundan Bugüne Anadolu Ajansı", <https://www.aa.com.tr/tr/p/tarihce> [dostęp: 16.06.2023].

¹⁸ Halide Edip Adivar, *Türkün*, 253.

¹⁹ "Muslim Feminism in History: Halidê Edib Adivar", <https://www.aauw.org/2016/03/28/muslim-feminism-in-history/> [dostęp: 23.06.2023].

²⁰ Henry Elisha Allen, *The Turkish Transformation: A Study in Social and Religious Development*, (Chicago: The University of Chicago Press, 1935), <https://sheg.stanford.edu/ata-turk-womens-rights-turkey> [dostęp: 23.06.2023].

²¹ Ayten Sezer, "Türkiye'de İlk Kadın Milletvekilleri ve Meclis'teki Çalışmaları", <http://www.atam.gov.tr/dergi/sayi-42/turkiyede-ilk-kadin-milletvekilleri-ve-meclisteki-calismalari> [dostęp: 24.06.2023].

Prezydent Kemal Atatürk zmarł 10 listopada 1938 r., kilka miesięcy później jego następca i bliski współpracownik oraz drugi prezydent republiki İsmet İnönü zaproponował małżeństwu Adıvar powrót do kraju²². Pisarka zaczęła wykładać język i literaturę angielską na Wydziale Literatury Uniwersytetu Stambulskiego, uzyskała tytuł profesora jako pierwsza Turczynka²³. W wyborach przeprowadzonych 14 maja 1950 r. Halide Edip Adıvar została wybrana posłanką z izmirskiej listy Partii Demokratycznej²⁴. Zaprzysiężona została 6 czerwca 1950 r.²⁵ Pisarka, będąca od lat bardzo ważną postacią życia politycznego i kulturalnego w Turcji, wygłosiła w parlamencie przemowę dotyczącą demokracji, wolnych wyborów i wielopartyjności²⁶. Halide Edip Adıvar zmarła 10 stycznia 1964 r. w Stambule²⁷.

Poligamia – relikw przeszłości

W dzielnicy Sinekli Bakkal (Sinekli Bakkal) to jedna z najpopularniejszych powieści Halide Edip. Została wydana w 1935 r. w Wielkiej Brytanii pod angielskim tytułem *Klaun i jego córka (The Clown and his Daughter)*²⁸. Do tureckiego czytelnika trafiła w październiku 1935 r. jako historia drukowana odcinkami w gazecie „Haber”²⁹, a dopiero rok później jako książka³⁰. W 2009 r. powieść ukazała się również w polskim przekładzie pod tytułem *Rabia* (tłumaczona z języka angielskiego)³¹. Akcja powieści toczy się w XIX-wiecznym Stambule, ówczesnej stolicy Imperium Osmańskiego. Na tronie zasiada sułtan Abdülhamit II (1876–1909), nieprzeciętnie inteligentny i zainteresowany kulturą Zachodu.

²² Cemil Koçak, *Türkiye’de İlk Partili Siyâsi Sistemin Kuruluş Yılları (1945–1950). İkinci Parti*, (İstanbul: İletişim Yayınları, 2010), 299.

²³ Hicran Göze, *Zor Yılların Kadını Halide Edip Adıvar*, (İstanbul: Boğaziçi Yayınları, 2003), 5.

²⁴ Türkiye Büyük Millet Meclisi Kütüphanesi ve Arşiv Hizmetleri Başkanlığı (później: TBMM), Yasama Organı Üyelerinin Tercüme-i Halleri (później: YOÜTH), SM/1729/1/9, 2.

²⁵ TBMM, YOÜTH, HT/1729/1/9, 1.

²⁶ “Dünkü Meclis müzakeresi”, *Milliyet Gazetesi*, 3 Haziran 1950, 5.

²⁷ Różne źródła podają za dokładną datę śmierci 9 lub 10 stycznia 1964 (“Mrs. Halide Edib Adıvar Dies”, *The New York Times*, 11 January 1964, <https://www.nytimes.com/1964/01/11/mrs-halide-edib-adıvar-dies.html> [dostęp: 17.06.2023]).

²⁸ Halide Edip Adıvar, *The Clown and his Daughter*, (London: Allen & Unwin, 1935).

²⁹ İpek Çalışlar, *Halide Edib*, 391.

³⁰ Halide Edip Adıvar, *Sinekli Bakkal*, (İstanbul: Can Yayınları, 1936).

³¹ Halide Edip Adıvar, *Rabia*, tłum. Anna Klosiewicz, (Warszawa: Prószyński i S-ka, 2009).

W powieści *Sinekli Bakkal* przedstawione są dwie bardzo różne grupy społeczne. W tytułowej dzielnicy³² mieszka stambulska biedota, kobiety w drewniakach i z zakrytymi włosami czekają przy pobliskiej fontannie, aby napełnić wodą miedziane wiadra. Mała dziewczynka z dwoma warkoczami żuje gumę na progu swojego domu, ma bose stopy i potargane szarawary. Ogoleni na tyso chłopcy kucają przy kałużach i puszczaają na nich statki zrobione z papieru³³. Dziewczynki z niezamożnych domów od najmłodszych lat miały swoje obowiązki. Rabia – główna bohaterka powieści *Sinekli Bakkal* – w wieku pięciu lat parzyła już kawę, a w wieku siedmiu wykonywała wiele prac domowych³⁴.

Bardzo dużo miejsca w powieści poświęcone zostało sytuacji płci żeńskiej, oczywiście związane to było z płcią autorki, ale również stanowiło duże *novum*. Powieść jednoznacznie wskazuje, że w badanym okresie powszechnie uważano, że niezamężna dwiętnastoletnia kobieta to już niemal stara panna. Gdy jedna z bohaterek drugoplanowych powieści, córka Selima Paszy, ministra bezpieczeństwa publicznego, Mihri Hanım brała ślub, mając 19 lat, uważano ją za starą pannę o najdłuższym „stażu” w dzielnicy Sinekli Bakkal³⁵. Po niej została już tylko rok młodszą Rabia, ponieważ w ich dzielnicy nie było niezamężnej panny powyżej piętnastego roku życia³⁶. Gdy Rabia wychodziła w końcu za mąż, zbliżała się do dwudziestego pierwszego roku życia³⁷ i nawet jej wujek-błazen zasugerował, że jest już stara jak na ślub³⁸.

Gdy dziewczyna osiągała odpowiedni wiek do zamążpójścia, zaczynały interesować się nią swatki, które szukały dla niej odpowiedniego kandydata na męża. Dobierały pary pod względem zamożności i religijności rodziny, w jakiej młodzi się wychowali, często oceniały potencjalną kandydatkę, oglądając ją w hamamie podczas kąpieli. Powszechnym było również przeprowadzanie do-

³² *Sinekli Bakkal* to nazwa dzielnicy, która w tłumaczeniu oznacza „sklep [spożywczy] pełen much”. Albo, jak napisano w angielskiej wersji, „sklepikarz nękany przez muchy”.

³³ Halide Edip Adıvar, *Sinekli Bakkal*, 14.

³⁴ Halide Edip Adıvar, *Sinekli*, 30. Zgodnie z polską wersją książki w wieku pięciu lat Rabia parzyła kawę, zmywała naczynia, obierała ziemniaki, obsługiwała starszym i polewała wodą dłonie i stopy imama, gdy przygotowywał się do modlitwy (Halide Edip Adıvar, *Rabia*, 16).

³⁵ Halide Edip Adıvar, *Rabia*, 195.

³⁶ Halide Edip Adıvar, *Sinekli*, 269.

³⁷ W wersji tureckiej Rabia ma 21 lat, a jej wybranek 40 lat, patrz: Halide Edip Adıvar, *Sinekli*, 360), w wersji polskiej Rabia ma 18 lat, a Osman 40, patrz: Halide Edip Adıvar, *Rabia*, 256).

³⁸ Halide Edip Adıvar, *Sinekli*, 334.

kładnego wywiadu na temat rodziny „drugiej strony” zarówno przez swatkę, jak i przez rodziny przyszłych młodych³⁹. Halide w swojej twórczości opisywała właśnie takie zagadnienia z kobiecej, osmańskiej codzienności. Zdawała sobie sprawę, jak dziwne mogą być one dla zachodniego czytelnika, dlatego w wersji angielskiej często je tłumaczy, albo wręcz zmienia. W swojej książce *Sinekli Bakkal* pokazała czytelnikowi, że kobieta może być samodzielna, może postawić się opiekunowi i sama wybrać sobie męża. Jednocześnie opisuje zachwycające drobiazgi związane z osmańską tradycją, jak właśnie oglądanie kandydatek na synową w hamamie, jak i pokazuje, że ślub bez miłości może nieść ze sobą tragiczne konsekwencje.

Bardzo istotnym aspektem życia Halide, który poruszała zarówno w autobiografii, jak i swoich powieściach, było wielożeństwo. Stanowczo się mu sprzeciwiała i ukazywała jako tradycję, którą należy zmodernizować. W autobiografii zaznacza, że „poligamia oraz jej skutki wywarły bardzo negatywny wpływ na moje dzieciństwo”⁴⁰. Po śmierci matki Halide Mehmed ożenił się ponownie ze znacznie młodszą od siebie córką pomocy domowej. Z nowego małżeństwa ojca Halide miała dwie przyrodnie siostry – Nilüfer i Nigâr⁴¹. Po kilku latach poślubił on guwernantkę Halide – Gümüş Hanım – zrobił to, gdy pierwsza żona spędzała tydzień poza miastem⁴².

Gdy obydwie kobiety zamieszkały w jednym domu, rozpoczął się bardzo trudny okres w życiu wszystkich domowników. Początkowo kobiety zachowywały pozory, ale później sytuacja stawała się coraz bardziej napięta. Pokoje żon znajdowały się naprzeciwko siebie, a ojciec odwiedzał je w ustalonej kolejności⁴³. Halide opisała to w taki sposób:

Pokoje żon znajdowały się naprzeciwko siebie, ojciec odwiedzał je po kolei. Kiedy była kolej Teyze, każdy w domu okazywał sympatię Ablu, kiedy zaś była jej kolej [Ablu], nikt nie baczył na oczywisty smutek Teyze. To ona odchodziła od stołu z oczami pełnymi łez

³⁹ Grażyna Zając, *Narodziny tureckiej powieści*, w: Elżbieta Górńska, Barbara Ostafin (red.), *Studia Orientalia Thaddeo Lewicki oblata. Materiały sesji naukowej poświęconej pamięci Profesora Tadeusza Lewickiego, Kraków, 17–18 listopada 1993*, (Kraków: The Enigma Press, 1994), 122.

⁴⁰ “On my own childhood, polygamy and its results produced a very ugly and distressing impression” (Halide Edip Adivar, *Memoirs*, 145).

⁴¹ Halide Edip Adivar, *Mor*, 114.

⁴² *Ibidem*, 104.

⁴³ Halide Edip Adivar, *Memoirs*, 145.

i można było być pewnym, że znajdzie się ją w pokoju płaczącą lub wręcz mdlejącą. Bardzo szybko zwróciłam uwagę, że ojciec zostawił ją samą z jej żalem⁴⁴.

Ostatecznie ojciec Halide rozwiódł się z drugą żoną i wyprowadził wraz z pierwszą i córkami do innego domu. Przyszła pisarka zwraca uwagę, że zrobił to, gdyż Gümüş Hanım była osobą bardzo dobrze wykształconą, która uczyła wcześniej kobiety w sułtańskim haremie, do domu Mehmeta Edipa wprowadziła się z imponującym księgozbiorem⁴⁵ i męża denerwowało, że miała ona wiedzę i czasem z nim dyskutowała⁴⁶. Warto zwrócić na to uwagę, gdyż z jednej strony ojciec pisarki był bardzo nowoczesny, ale z drugiej, gdy chodziło o jego życie prywatne, to więcej było tutaj tradycyjnych zachowań. Halide często jako pierwsza w swoich powieściach i autobiografii zwracała uwagę na sytuację kobiet w Imperium Osmańskim.

Dla Halide Edip jako małej dziewczynki wyprowadzka ojca i rodzeństwa była bardzo trudna, gdyż była z nimi zżyta i za mała, aby zrozumieć, dlaczego zostali rozdzieleni. Miało to na nią tak duży wpływ, że wówczas – jak sama napisała – postanowiła, iż nigdy nie zawrze związku małżeńskiego⁴⁷. Doświadczenia te miały ogromny wpływ na jej twórczość, w której zawsze pokazywała poligamię jako coś bardzo krzywdzącego, szczególnie dla kobiet i dzieci. Takie samo stanowisko miała w stosunku do ślubów aranżowanych. Wplatała w swoje powieści historie pokazujące negatywne strony tradycyjnych rozwiązań, szczególnie te emocjonalne i związane z uczuciami osób w tych relacjach. W tureckiej literaturze pojawiały się wcześniej pojedyncze utwory piętnujące wielożeństwo, jednak nie były one tak zreżymowane w fabułę, jakby działające na podświadomość czytelnika, a do tego skupiające się na uczuciach – osoby w takich relacjach nie mogą być szczęśliwe.

⁴⁴ "The rooms of the wives were opposite each other, and my father visited them by turns. When it was Teize's turn everyone in the house showed a tender sympathy to Abla, while when it was her turn no one heeded the obvious grief of Teizé. It was she indeed who could conceal her suffering least. She would leave the table with eyes full of tears, and one could be sure of finding her in her room either crying or fainting. Very soon I noticed that father left her alone with her grief." Ibidem.

⁴⁵ Halide Edip Adivar, *Mor*, 31.

⁴⁶ Halide Edip Adivar, *Memoirs*, 146–147. W wersji tureckiej Halide nie opisuje tego wątku tak dokładnie, skupia się na potępieniu wielożeństwa oraz walki między żonami (Halide Edip Adivar, *Mor*, 105–106).

⁴⁷ Halide Edip Adivar, *Memoirs*, 177.

Gdy Selim Pasza – minister bezpieczeństwa publicznego i przedstawiciel zamożnej części osmańskiego społeczeństwa w powieści *Sinekli Bakkal* – nie był zadowolony ze swojego syna Hilmięgo, uważając go za słabego chłopca i niegodnego następcę, a jego żona Sabiha mimo licznych starań nie urodziła mu godnego potomka, w tajemnicy przed nią ożenił się ponownie. Druga małżonka mieszkała w konaku⁴⁸ znajdującym się w innej dzielnicy⁴⁹. Śluby aranżowane wśród możliwych nie były niczym nadzwyczajnym. Sabiha Hanım, obawiając się fascynacji syna Młodoturkami i gniewu sułtana, postanowiła sprawić mu piękną, inteligentną żonę. Wybrała dziewczynę o imieniu Dürven, wyzwoloną niewolnicę, którą starannie wykształciła. Problemy zaczęły się, gdy pani domu zestarzała się, a synowa powoli przejmowała rządy w domu⁵⁰. Sabiha postanowiła temu zaradzić, kupując młodą, piękną czerkieską dziewczynę o imieniu Kanarya, pod pretekstem wyuczenia jej tańca i gry na instrumentach, a potem wysłania jako prezent do pałacu sułtana⁵¹. Tak naprawdę chciała jednak, aby spodobała się synowi i wziął ją za drugą żonę.

Takie zabiegi nie były niczym nowym, przykład szedł z samego sułtańskiego pałacu. Nurbanu matka Murada III (1574–1595) naciskała na niego, by po wstąpieniu na tron wziął sobie więcej konkubin. Przyjął on od swojej siostry İsminah prezent w postaci dwóch ślicznych konkubin, które potrafiły tańczyć i grać na instrumentach⁵². Warto jednak zwrócić uwagę, że poligamia i śluby aranżowane były tak silnie zakorzenione kulturowo, że same kobiety, które ich doświadczyły i cierpiały z ich powodu, powielaly te wzorce w kolejnych pokoleniach. Tym ważniejsze było zadanie Halide Edip, która chciała pokazać, jakie niosło to konsekwencje. Szczególnie, że sama jej doświadczyła, i to nie tylko w domu ojca. Po ukończeniu Robert College Halide Edip poślubiła swojego korepetytora matematyki Saliha Zekiego beja⁵³, który wówczas pełnił funkcję dyrek-

⁴⁸ *Konak* – reprezentacyjna budowla mieszkalna, rezydencja władcy lub wysokich urzędników państwowych na obszarze Imperium Osmańskiego.

⁴⁹ Halide Edip Adıvar, *Sinekli*, 44.

⁵⁰ Halide Edip Adıvar, *Rabia*, 28.

⁵¹ Halide Edip Adıvar, *Sinekli*, 46.

⁵² Leslie P. Peirce, *The Imperial Harem. Women and Sovereignty in the Ottoman Empire*, (Oxford: Oxford University Press, 1993), 94.

⁵³ Hester Donaldson Jenkins, *Robert Kolej'in Kızları. Misyonerlik Feminizm Yabancı Okullar*, (İstanbul: Dergah Yayınları, 2008), 135.

tora obserwatorium meteorologicznego, był też wykładowcą dwóch szkół wyższych⁵⁴. Ten związek nie był jednak standardowy, gdyż mimo że początkowo wiodła życie dobrze sytuowanej tureckiej pani domu, jednocześnie pomagała mężowi w pracy, przygotowując życiorysy angielskich matematyków do encyklopedii. W wolnym czasie zaczytywała się w literaturze francuskiej⁵⁵. Ta wyjątkowość relacji nie trwała jednak długo, gdyż pomimo że urodziła mu dwóch synów, nie uchroniło ją to przed poligamią, którą tak chciała znieść.

Gdy dowiedziała się, że jej mąż zastanawia się nad poślubieniem innej kobiety, wraz z synami wyprowadziła się z domu. Kiedy wróciła po kilku tygodniach, dowiedziała się od Saliha Zekiego, że zawarł drugi związek małżeński i uważa, iż poligamia jest potrzebna w niektórych aspektach życia, więc proponuje jej, aby dalej kontynuowali swój związek (z Halide jako pierwszą żoną)⁵⁶. Małżonkowie się rozwiedli. W tym czasie kobiety nie miały jeszcze prawa zażądać rozwodu. Halide miała tę możliwość tylko dzięki stanowisku i wpływowi jej ojca, który był w stanie zmusić Saliha Zekiego do rozwiedzenia się z nią. Tak naprawdę to właśnie od rozwodu rozwinęła się kariera Halide, która stawała się coraz bardziej znana i wpływowa, gdyż w swoim domu stworzyła coś na kształt miejsca spotkań osmańskiej inteligencji, chcącej zmodernizować państwo. Ponownie wyszła za mąż w 1917 r. za lekarza Adnana Adıvara, z którym angażowała się w budowanie nowej republiki.

Poligamia nie była niczym nadzwyczajnym w Imperium Osmańskim. Te problemy dotyczyły głównie warstw zamożnych. Halide Edip doświadczyła życia z kilkoma żonami swojego ojca oraz tego, co odczuwa kobieta, gdy mąż oznajmia jej, że chce ożenić się ponownie. Te wszystkie prywatne przeżycia musiały być powodem tak częstego podnoszenia tego problemu w jej twórczości. Jednostronne rozwody i poligamia zostały zlikwidowane wraz z wprowadzeniem 4 października 1926 r. nowego kodeksu cywilnego (wzorowanego na szwedzkim). Kobiety walczyły wtedy, aby podnieść wiek minimalny panny młodej, bo do tamtego momentu za mąż mogły wychodzić nawet 9-letnie dziewczynki, jeśli tylko ich ojciec wyraził zgodę⁵⁷.

⁵⁴ İpek Çalışlar, *Halide Edib*, 36.

⁵⁵ Halide Edip Adıvar, *Mor*, 142–143.

⁵⁶ *Ibidem*, 186.

⁵⁷ Tadeusz Kowalski, „Z zagadnień polityki zagranicznej. Reformy radykalne w Turcji”, *Przegląd Współczesny*, nr 24, 1924, 153.

Halide Edip zwracała uwagę nie tylko na poligamię, ale również na śluby aranżowane, czyli coś, co zdarza się w Turcji po dziś dzień. Kiedy matka chciała ożenić syna, zaczynała od rozpytywania sąsiadów i znajomych o odpowiednią kandydatkę. Gdy taką znalazła, kilka kobiet (krewnych, sąsiadek) odwiedzało dom potencjalnej przyszłej panny młodej, aby przyjrzeć się dziewczynie. Odbywał się wtedy cały rytuał. Jedna służąca przynosiła stołeczek, na którym stawała kandydatka na żonę, a druga srebrną tacę z porcelanowymi filiżankami w srebrnych koszyczkach. Bardzo powoli pijąc kawę, zaproszone kobiety oglądały dokładnie przyszłą pannę młodą⁵⁸. Gdy została zaakceptowana, rodziny przystępowały do omawiania warunków przyszłego małżeństwa.

W powieści opisana została historia wspomnianej już Kanaryi, która została zakupiona przez żonę ministra bezpieczeństwa jako podarek dla sułtana, a tak naprawdę potencjalna druga żona dla jej syna. Gdy jednak ostatecznie Kanarya poślubiła syna sułtana, z niewolnicy stała się księżną Nejad. Mówiąc o swoim małżeństwie, sama stwierdziła, że nie było w nim nic romantycznego. Książę cieszył się wielkim powodzeniem, a z nią ożenił się dlatego, że nie zwracała na niego uwagi. Teraz jest jego strażniczką, ponieważ jego uroda sprawia, że mieszkanki pałacu nieustannie o nim myślą⁵⁹. W tureckiej wersji książki ta sama historia przedstawiona jest jednak nieco inaczej:

Pan się we mnie nie zakochał, na nasz ślub nie miała również wpływu moja uroda. Pałac jest pełny ślicznych dziewcząt. Wszystkie one są jednak trochę histeryczkami. Nie dawały młodym księżetom spokoju. Najgorzej miał biedny książę Nejad, nie odpuszczały mu, choć żadna kobieta mu się nie podobała. Spacerowały w miejscach, którymi chadzał, chowały się za drzwiami, a później wyskakiwały... Pałac darł koty o naszego pana, nie dawali spokoju biednemu chłopakowi. Jedyne ja go nie niepokoiłam. Byłam kimś na kształt jego osobistego strażnika⁶⁰.

⁵⁸ Lütfü Tınç, „150 yıl öncesinin İstanbul Dügünlerinde Nnasıl Evlenirlerdi?”, *Popüler Tarih*, Augustos 2003, 50.

⁵⁹ Halide Edip Adivar, *Rabia*, 213–214.

⁶⁰ „Efendi bana ne aşık oldu ne de evlenmemizde güzelliğimiz tesiri oldu. Saray güzel kızlarala doludur. Hepsi biraz isteriktir. Genç şehzadelere rahat huzur vermezler. Hele Nejad Efendi, zavallı hiçbir kadından hoşlanmadığı için onun yakasını bırakmazlardı. Gececeği yerlerde dolaşırlar, kapı arkalarına saklanır, üstüne atılırlar ... Bizim Efendi için Saray birbirine girer, zavallı çocuğa hiç rahat huzur vermezlerdi. Bir onu rahat bırakan ben oldum. Biraz da muhafızı gibiydim” (Halide Edip Adivar, *Sinekli*, 293).

Innym przykładem małżeństwa aranżowanego przedstawionego w książce był związek syna ministra bezpieczeństwa publicznego Halima i Dürven. Nie należało ono do udanych, chłopak był intelektualistą zafascynowanym Zachodem, który oczekiwał, że osmańskie kobiety w końcu przestaną być wykorzystywane do dawania przyjemności i przedłużania gatunku, bo wszystkie one są niewolnicami, nawet jeśli ich łańcuchy są złote⁶¹. Uważał swoją żonę za głupią kobietę, która od rana do wieczora urządziła w ich pokojach jarmark z tańczącymi kobietami⁶².

Sytuacja wyglądała inaczej w przypadku Rabii, która dla odmiany wzięła ślub z własnego wyboru oraz z miłości. Wydaje się, że ta historia została przedstawiona w książce właśnie dla pokazania kontrastu, że to małżeństwo było szczęśliwe i udane.

Tradycja i nowoczesność

Jednym z najważniejszych wydarzeń w życiu każdej osmańskiej kobiety było zamażpójście, nie ma w tym więc nic dziwnego, że temu zagadnieniu Halide Edip poświęciła dużo uwagi⁶³. Nie dotyczyło jednak ono jedynie poligamii i ślubów aranżowanych, ale również pokazania tradycji oraz zmian, jakie zaszły w tej dziedzinie życia.

Rabia była tak naprawdę bardzo tradycyjna w obrzędach, pochodziła również z biednej, mało postępowej dzielnicy, a jej dziadkiem był surowy imam. Jedynym wyłomem był ślub z miłości, jednak nie chciała wesela, tylko religijny rytuał. Ceremonia Rabii i Osmana odbyła się w ten właśnie sposób, w obecności imama. Panny młodej nie było podczas zawierania kontraktu ślubnego, w jej imieniu podpisał się jej wujek Rakım. Pierwszą kobietą w historii Imperium Osmańskiego, która była obecna podczas swojej ceremonii ślubnej i sama złożyła podpis pod kontraktem, była Latife Hanım. Uroczystość odbyła się w jej domu rodzinnym. Panna młoda ubrana była w kupioną w Paryżu prostą, różową sukienkę zakrywającą kolana, a chustę miała ubraną jedynie podczas uroczystości przed kadim⁶⁴.

⁶¹ Halide Edip Adivar, *Rabia*, 39.

⁶² Halide Edip Adivar, *Sinekli*, 64.

⁶³ Mehrdad Kia, *Daily Life in the Ottoman Empire*, (Santa Barbara–Denver–Oxford: Greenwood Press, 2011), 189.

⁶⁴ İpek Çalışlar, *Mrs. Atatürk – Latife Hanım: Ein Porträt*, (Berlin: Olanda 2008), 110–111.

Całość uroczystości została przedstawiona w książce w następujący sposób:

Tego wieczora w domu było tłoczno jak w Dzień Sądu Ostatecznego. W haremie [żeńskiej części domu – przyp. aut.] Sabiha Hanım podała kobietom kolację. W selamlıku [męskiej części domu – przyp. aut.] stoły także były zastawione. Wszyscy mężczyźni z dzielnicy Sinekli Bakkał zostali zaproszeni na ślub. Pasza wziął do siebie Osmana i Fehmiego Efendiego. Usiedli naprzeciwko Rakıma. Vahbi Efendi czynił honory domu przy innym stole; pełnił rolę ojca panny młodej⁶⁵.

Rabia na swojego męża czekała w pokoju, ubrana w fioletową suknię. Osmańskie kobiety do dnia ślubu ubierały się raczej skromnie. Suknia ślubna była więc często pierwszym bogato zdobionym ubraniem w ich życiu. Wykonana była z drogiej tkaniny, niejednokrotnie wyszywana złotą lub srebrną nitką. Najbardziej popularne były jasne, pastelowe kolory, takie jak różowy, niebieski, fioletowy czy czerwony. W czerwieni do ślubu szły córki i siostry sułtanów. Biała kreacja po raz pierwszy została założona w 1898 r. przez Naime Sultan, córkę sułtana Abdülhamida II. Moda na białą suknię ślubną szybko się rozpowszechniła. W czasach Abdülhamida II kobiety w miastach odchodziły często od tradycyjnej sukni zwanej *bindallı* (uszytej zazwyczaj z fioletowego lub ciemnoczerwonego aksamitu z wyhaftowanymi motywami kwiatowymi) na rzecz inspirowanych zachodnią modą długich spódnic i marynarek z satyny, brokatu czy tafty⁶⁶. W powieści *Sinekli Bakkał* księżna (Kanarya) próbowała namówić Rabię, aby założyła białą suknię ślubną i welon ozdobiony kwiatami pomarańczy i cytryny. Sabiha Hanım obstawała zaś przy fioletowym aksamicie z wyhaftowanymi srebrną nicią kwiatami lotosu, welonem oraz koroną⁶⁷.

Halide Edip zachowała w swojej powieści wszystkie elementy związane z osmańskim tradycyjnym ślubem. Ówczesne wesele

⁶⁵ „O akşam konak, kıyamet gibi kalabalıktı. Haremde kadınlara, Sabiha Hanım akşam yemeği verdi. Selâmlıkta da sofralar kurulmuştu. Sinekli Bakkał'ın bütün erkekleri davetliydi. Paşa, bir tarafına Osman'ı, bir tarafına eskici Fehmi Efendi'yi aldı. Ağabey'le Rakım Paşa'nın karşısında oturdular. Vehbi Efendi ayrı bir sofraya riyaset etti O, kızın babası rolünü yapıyordun”. Halide Edip Adivar, *Sinekli*, 348–349.

⁶⁶ Sebahat Gül, “Traditional Wedding Dresses”, Turkish Cultural Foundation, <http://www.turkishculture.org/fabrics-and-patterns/clothing/wedding-dresses-161.htm> [dostęp: 2.06.2023].

⁶⁷ Halide Edip Adivar, *Sinekli*, 346.

mogło trwać od jednego do kilku dni, zależnie od zamożności rodziny. W bogatych domach standardowo były to trzy dni: noc henny (*kına gecesi*), dzień ślubu oraz dzień po ślubie. W islamie ślubu udzielał imam. Przyszli państwo młodzi zwyczajowo nie uczestniczyli w ceremonii, lecz reprezentowani byli przez męskich członków rodziny lub pełnomocników. Kolejny raz Halide Edip pokazała to wydarzenie „kobięcymi oczami”, zwracając uwagę na przygotowania oraz znaczenie tego dnia. W swojej powieści zwraca nawet uwagę na kolory sukni panny młodej, doskonale oddając zmieniającą się osmańską modę – gdyż tradycyjnie brało się ślub w sukni pastelowej, dopiero później zaczęto wprowadzać białe. W książce nawet te szczegóły sporów o kolor zostały oddane.

Halide Edip zwraca również uwagę – co wyjątkowe w tamtym czasie – na relacje wewnątrz rodziny. Przyglądała się też emocjom oraz uczuciom między członkami rodziny, było to bardzo nowoczesne podejście w tureckiej literaturze. W osmańskim (tureckim) domu mężczyzna cieszył się większą władzą. Kobieta miała zajmować się domem i wychowywać dzieci. Mężczyzna miał obowiązek opiekiwania się swoimi kobietami, stać między nimi a brudnym światem, zapewniać im bezpieczeństwo i utrzymanie⁶⁸. Gdy po ślubie Osman zapytał Rabię, czy zgadza się, żeby następnego dnia poszedł do kawiarni, został zgromiony przez wujka Rabii za to, że pyta żonę o takie rzeczy, kobieta nie powinna się wtrącać w sprawy mężczyzn⁶⁹. Mimo że system rodziny w XIX-wiecznym Imperium Osmańskim był bez wątpienia patriarchalny, to w sytuacjach domowych kobiety niejednokrotnie przeciwstawiały się mężowi i rządziły rodziną. Emine, matka Rabii, kiedy zauważyła, że jej mąż nie radzi sobie z prowadzeniem sklepu (Tevfik lubił długo spać, nie był pracowity, dawał biednym ludziom towary na kredyt), postanowiła przejąć władzę w interesach. Szybko pościagała wszystkie długi, nie zgadzała się na żadne kredyty, a męża wyzywała od psów i świń⁷⁰. To bardzo ciekawe aspekty, bo ukazują życie prywatne w osmańskich domach, przelamują tabu.

Część tych zdarzeń ubarwia fabułę, jednak były i takie, które miały edukować współczesne Halide społeczeństwo. W *Sinekli Bak-*

⁶⁸ Ibidem, 148.

⁶⁹ Ibidem, 351.

⁷⁰ Halide Edip Adivar, *Rabia*, 9.

kal dzieciom pomagała przyjść na świat akuszerka, babcia Zehra⁷¹. Kobiety pełniące tę funkcję nie miały żadnego wykształcenia medycznego, jedynie doświadczenie swoich i cudzych porodów. Rabia miała jednak zagrożoną ciążę i sama akuszerka nie wystarczyła. Jej mąż wezwał więc medyków – mężczyzn! – którzy byli wykształceni w nowoczesnych szkołach. Rabia była „purpurowa ze wstydu”, gdy jeden z nich ją badał. Uważała to za „bezwstydne badanie”⁷². Fragment ten miał jednak wydźwięk edukacyjny, miał pokazać czytelnikom (szczególnie czytelniczkom), że warto zaufać medycynie, również tej zachodniej. Ta nowoczesność została zestawiona z zachowaniem ciotki Rabii, Penbe (cyganki), która zamiast zaufać medycynie, wołała palić kadzidła dla dżinów i zawieszać na szyi przyszłej matki amulety. Ignorowała przy tym stanowcze zalecenia lekarzy w stosunku do diety ciężarnej. Uważała, że dżiny nawiedzają wszystkie kobiety brzemiennie, a ten, który nęka Rabię, musi być chrześcijaninem albo izraelitą⁷³. Halide Edip nie wyśmiewała zabobonów i wierzeń, tylko zręcznie pokazywała, że w wielu wypadkach mogą one nie wystarczyć i należy zaufać nowoczesności, choć miała w stosunku do niej pewne opory.

Bardzo ciekawie zostało to przedstawione na wydawałoby się mało znaczących przykładach. Kiedy Rabia i Osman przygotowywali się do ślubu, dom Rabii, w którym mieli wspólnie zamieszkać, był odnawiany. Księżna i Osman chcieli urządzić go w stylu europejskim, zaś ministrowa i Rabia wołały zachować stary charakter. Osiągnięty został jednak kompromis. Postawiono pianino, stół i krzesła. Przyszła panna młoda nie chciała się zgodzić na łóżko, ponieważ obawiała się, że będzie jej się kręcić w głowie od spania na wysokości⁷⁴. W jadalni stołeczki i tacę zastąpiły stół i krzesła. Rabia nie zgodziła się jednak na obrazy przedstawiające wizerunki istot żywych w tych pomieszczeniach, w których się modliła. Właśnie to zderzenie tradycji z nowoczesnością zostało przedstawione szczególnie interesująco. Książka jest przepełniona takimi wątkami, ale często są one sprytnie wplecione w fabułę tak, żeby czytelnik bez odpowiedniej wiedzy nie dostrzegwał, że to świadomy zamysł pisarki.

⁷¹ Ibidem, 26.

⁷² Halide Edip Adivar, *Sinekli*, 434–436.

⁷³ Halide Edip Adivar, *Rabia*, 328.

⁷⁴ Halide Edip Adivar, *Sinekli*, 345.

Podsumowanie

Halide Edip Adivar była bezsprzecznie kobietą wyprzedzającą swoją epokę. W swych książkach skupiła się na zagadnieniach pomijanych w innych, współczesnych jej dziełach. Pokazywała zderzenie tradycji i nowoczesności, ale robiła to w sposób bardzo umiejętny, bez negatywnego napiętnowania, po prostu w sposób zestawiający. Część zagadnień było ciekawostką, a inne miały wymiar edukacyjny, miały pokazać czytelnikowi w sposób nienarzucający, że zdobycze cywilizacji Zachodu również są warte uwagi. Halide była wyjątkowa, gdyż w swoich utworach przełamывała tabu, w czasach gdy pisało się o zwycięstwach, ona zwracała uwagę na sytuację kobiet, które zostając bez męża, jednocześnie były bez środków do życia. Pisała o emocjach, o uczuciach, o rodzinie i związkach, nie bała się pisać o tym, co działo się w środku, za zamkniętymi drzwiami – o bólu, jaki przeżywały kobiety w związku poligamicznym oraz niedopasowaniu małżeństw aranżowanych. To ona zwróciła uwagę na to, co dzieje się w domu, gdy nie ma w nim miłości. Halide była wyjątkową autorką, również dlatego, że potrafiła pisać tak, aby ludzie jej epoki nie czuli się urażeni. Uczyła ich swoimi dziełami, przemawiając do podświadomości.

Wyjątkowość zagadnień, jakie poruszała Halide w swoich książkach, związana była z jednej strony z jej płcią, była kobietą i zwracała uwagę na inne zagadnienia, z drugiej strony praca w gazecie „Tanin” i czytanie listów od czytelniczek pozwoliły jej zapoznać się z problemami właśnie tej prostej części społeczeństwa. Ona też udawała się do ubogich dzielnic przebrana w stare ubrania, aby wsłuchiwać się w problemy Turczynek. Jako kobieta mogła także o tych problemach mówić, przecież wówczas było kulturowo niedopuszczalne, aby mężczyźni rozmawiali publicznie o kobietach niebędących członkami ich rodziny. Ona mogła pozwolić sobie przełamывać to tabu oraz opowiedzieć o tym problemie z wielką wrażliwością i plastycznością przedstawienia obrazu. W późniejszym okresie pojawiły się powieści, jak *Yaban* czy *Bizim Köy*, poruszające temat wsi anatolijskiej – ich autorzy zostali oskarżeni o promowanie komunizmu oraz wyśmiewanie się z chłopów. Halide uniknęła wszelkich oskarżeń dzięki swojemu kemalistowskiemu rodowodowi, ale również związaniu z kulturą Zachodu.

Bibliografia

Źródła

- Adıvar, Halide Edip. *Memoirs of Halide Edib*, (London–New York: 1926).
- Adıvar, Halide Edip. *Mor Salkımlı Ev*, (İstanbul: Can Yayınları, 2009).
- Adıvar, Halide Edip. *Rabia*, tłum. Anna Kłosiewicz, (Warszawa: Prószyński i S-ka, 2009).
- Adıvar, Halide Edip. *Sinekli Bakkal*, (İstanbul: Can Yayınları, 1936).
- Adıvar, Halide Edip. *Sinekli Bakkal*, (İstanbul: Can Yayınları, 2017).
- Adıvar, Halide Edip. *The Clown and his Daughter*, (London: Allen & Unwin, 1935).
- Adıvar, Halide Edip. *Türkün Ateşle İmtihanı*, (İstanbul: Can Yayınları, 2017).
- “Dünkü Meclis müzakeresi”, *Milliyet Gazetesi*, 3 Haziran 1950.
- “Turk Nationalists Organize to Resist”, *The New York Times*, 20 March 1920, <https://timesmachine.nytimes.com/timesmachine/1920/03/20/118311807.pdf> [dostęp: 16.08.2021].
- Türkiye Büyük Millet Meclisi Kütüphane ve Arşiv Hizmetleri Başkanlığı, Yasama Organı Üyelerinin Tercüme-i Halleri, SM/1729/1/9, 2.

Opracowania

- Allen, Henry Elisha. *The Turkish Transformation: A Study in Social and Religious Development*, (Chicago: The University of Chicago Press, 1935), <https://sheg.stanford.edu/aturk-womens-rights-turkey> [dostęp: 23.06.2023].
- Anadolu, Ajansı. *Kuruluşundan Bugüne Anadolu Ajansı*, <https://www.aa.com.tr/tr/p/tarihce> [dostęp: 16.06.2023].
- Çalışlar, İpek. *Halide Edib – Biyografisine Sığmayan Kadın*, (İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2010).
- Çalışlar, İpek. *Mrs. Atatürk – Latife Hanım: Ein Porträt*, (Berlin: Olanda, 2008).
- Enginün, İnci. *Halide Edib Adıvar’ın Eserlerinde Doğu ve Batı Meselesi*, (İstanbul: Dergah Yayınları, 1978).
- Göze, Hicran. *Zor Yılların Kadını Halide Edip Adıvar*, (İstanbul: Boğaziçi Yayınları, 2003).

- Gül, Sebahat. "Traditional Wedding Dresses", Turkish Cultural Foundation, <http://www.turkishculture.org/fabrics-and-patterns/clothing/wedding-dresses-161.htm> [dostęp: 2.06.2023].
- Jenkins Donaldson, Hester. *Robert Kolej'in Kızları. Misyonerlik Feminizm Yabancı Okullar*, (İstanbul: Dergah Yayınları, 2008).
- Kia, Mehrdad. *Daily Life in the Ottoman Empire*, (Santa Barbara-Denver-Oxford: Greenwood Press, 2011).
- Koçak, Cemil. *Türkiye'de İlk Partili Siyâsi Sistemin Kuruluş Yılları (1945-1950). İkinci Parti*, (İstanbul: İletişim Yayınları, 2010).
- Kowalski, Tadeusz. „Z zagadnień polityki zagranicznej. Reformy radykalne w Turcji”, *Przegląd Współczesny*, nr 24, 1924.
- “Muslim Feminism in History: Halidé Edib Adivar”, <https://www.aauw.org/2016/03/28/muslim-feminism-in-history/> [dostęp: 24.06.2023].
- Peirce, Leslie P. *The Imperial Harem. Women and Sovereignty in the Ottoman Empire*, (Oxford: Oxford University Press, 1993).
- Sezer, Ayten. “Türkiye’de İlk Kadın Milletvekilleri ve Meclis’teki Çalışmaları”, <http://www.atam.gov.tr/dergi/sayi-42/turkiyede-ilk-kadin-milletvekilleri-ve-meclisteki-calismalari> [dostęp: 24.06.2023].
- Tınç, Lütfü. „150 yıl öncesinin İstanbul Düğünlerinde Nnasıl Evlenirdiler?”, *Popüler Tarih*, Ağustos 2003.
- Zajac, Grażyna. *Narodziny tureckiej powieści*, w: Elżbieta Górka, Barbara Ostafin (red.), *Studia Orientalia Thaddeo Lewicki oblata. Materiały sesji naukowej poświęconej pamięci Profesora Tadeusza Lewickiego, Kraków, 17-18 listopada 1993*, (Kraków: The Enigma Press, 1994).